

LIETUVOS ISTORIJS (1940–1990) PERIODIZACIJS IR KONCEPCIJŲ FORMAVIMASIS IŠEIVIJS ISTORIKŲ STUDIJSOSE

ALGIRDAS JAKUBČIONIS

Lietuvos istorinės minties raidos lūžio metai – 1987-ieji. Tada prasidėjo diskusijos apie Lietuvos valstybingumą, jo raidą, įtaką Lietuvos gyvenimui. Diskusija stimuliuojo Lietuvos istorijos peržiūrėjimą. Vienos naujos koncepcijos buvo suformuluotos ir pagrįstos Lietuvos istorikų, kitos perimtos iš Lietuvių išėivių istorikų studijų. Kaip išėivijos autorių darbuose pateikta periodizacija ir kaip formavosi koncepcijos ir kokią įtaką jos darė Lietuvos istorikams, ir yra šio pranešimo pagrindinis tikslas.

XX a. viduryje, t. y. 5–6 dešimtmečiai – tai perturbacijų metas ir Lietuvos moksle, ir istorijoje, ir tarp istorikų. Istorikai ne tik tyrinėjo istoriją, bet ir kūrė ją. Nuo 1941 m. pavasario antisovietiniame pogrindyje veikė istorikas Zenonas Ivinskis. Jis – vienas iš 1941 m. Birželio sukilimo aktyvių dalyvių. Z. Ivinskis redagavo pirmąjį „Į laisvę“ numerį, kaip LAF atstovas dalyvavo pirmajame Laikinosios vyriausybės posėdyje.¹

Kadangi Z. Ivinskis dalyvavo 1941 m. įvykiuose, tai jam sudarė sąlygas parašyti straipsnį anglų kalba „Lietuva karo metais: rezistencija prieš sovietų ir nacių okupantus“.² Jau jame Z. Ivinskis periodizavo Lietuvos istoriją, 1940–1952 m. įvardijęs kaip kruvinuosius jos raidos metus. Kiti periodai: 1940–1941 m. – sovietų metai, 1941–1944 m. – nacių okupacijos trimetis ir 1944–1952 m. sovietinio valdymo atkūrimas. Remdamasis šia periodizacija, Z. Ivinskis ir analizavo tautos antisovietinę, antinacinę rezistenciją, naudodamasis ir St. Raštikio, K. Škirpos darbais, kritiškai panaudodamas ir to meto Lietuvos istorikų A. Gaigalaitės, J. Dabrovolskio studijas. Taigi Z. Ivinskis buvo vienas pirmųjų, parengęs straipsnį iš naujosios Lietuvos istorijos tarpsnio ir turėjęs įtakos tolesnei periodizacijai.

Penktojo dešimtmečio viduryje istorikai buvo išblaškyti. Iš buvusių apie 20 profesionalių Lietuvos istorikų Lietuvoje liko keturi: J. Jonynas, K. Jablonskis, A. Janulaitis, P. Pakarklis. Iš Lietuvos pasitraukė Z. Ivinskis, J. Jakštas, J. Gerutis, A. Šapoka, S. Sužiedėlis, J. Matusas ir kiti. Išėivijoje atsidadė būsimoji jaunesniųjų istorikų karta: T. Remeikis, M. Budreckis, J. Mačiūka. Vyresniosios kartos istorikai toliau tęsė anksčiau pasirinktų Lietuvos istorijos temų studijas. Jaunesnieji kryo į Lietuvos raidos nuo 1939 m. tyrinėjimas. Pagrindiniai jų darbai buvo spausdinti lie-

tuviškai, bet vis daugiau buvo imta rašyti anglų kalba. Taip buvo siekiama kelių tikslų. Pirmiausia tai buvo galimybė užsiangažuoti kaip mokslininkui toje šalyje, įeiti į visuomenės akiratį, dirbti mokslinį darbą. Viena iš tikslų buvo galimybė supažindinti tų šalių politikus su Lietuvos istorija, viliantis, kad jie tarpininkaus, iškeliant Lietuvos problemas į tarptautinę areną, stimuliuos Nepriklausomybės atkūrimo diskusiją. Darbai buvo rašomi ir iš politinių paskatų.

Turint tokius tikslus bendri daugelio darbų bruožai buvo: 1) turėto valstybingumo akcentavimas, 2) okupacijų parodymas, 3) antinacinių ir antisovietinių kovų pabrėžimas, 4) prievartinės ekonomikos ir kultūros sovietizavimas, 5) absoliučios sovietų valdžios, Maskvos valdymo atskleidimas, nes tik taip įmanoma susipažinti su beviltiška tautos padėtimi, jos herojiškos kovos vaizdavimu žadinti užuojautą. Toks traktavimas leido išsaugoti pasiuntinybę JAV, sudarė sąlygas išeivių organizacijoms pretenduoti į vyriausybės vaidmenį egzilyje – VLIK-as ir kalbėti tautos vardu.

Periodizacijos ir koncepcijos formavosi lietuvių kalba spausdintuose darbuose, bet jų plėtra, galutinis nustatymas išryškėja anglų kalba parašytuose veikaluose. Pagrindiniai darbai, kuriuose pavaizduoti tam tikri Lietuvos raidos momentai: – K. Tauro veikalas romantišku pavadinimu „Partizaninės kovos Gintaro krašte“³, 1965 m. buvo išspausdintos V. S. Vardžio redaguotas straipsnių rinkinys „Lietuva sovietų spaudoje“⁴. Šiame rinkinyje išryškėjo pirmosios istorinės raidos periodizacijos chronologinės ribos, koncepcijos. Tai svarbus etapas historiografinės minties raidai. A. Budreckis⁵ ir Br. Kaslas nušvietė 1940–1941 m. įvykius ir įvardijo jų esmę. J. Pajaujįs-Javis nusakė visą sovietų vykdytą politiką Lietuvoje vienu žodžiu – genocidas.⁷

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje-devintojo dešimtmečio pradžioje pasirodė keli stambūs naujosios istorijos veikalai. Tai T. Remeikio „Opozicija sovietiniam valdymui Lietuvoje“⁸ ir R. Misiūno ir R. Taageperos knyga „Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980“.⁹ Šios knygos faktiškai baigė vertinimų ir periodizacijos nustatymo laikotarpį. Galutinai visa tai baigėsi veikalu „700 Lietuvos metų“,¹⁰ reziumavusiu istorinės minties raidos laimėjimus.

Nagrinėdami Lietuvos bažnyčios istoriją, I. Savasis¹¹, S. Sužiedėlis¹², V. S. Vardys¹³ prisidėjo ir prie bendrosios istorijos tyrinėjimų. Viena pirmųjų istorinės raidos problemų, pradėta analizuoti, – tai 1940–1941 metai. Visi autoriai sutarė, kad 1940 m. Lietuvoje prasidėjo sovietinė okupacija. V. S. Vardžio nuomone, ji buvo agresyvi SSSR politikos tęsinys nuo 1939 metų. Išsiskiria minėtos sintetinės Lietuvos istorijos koncepcija. Laikotarpis nuo 1940 m. iki dabar vertinamas kaip okupacijų metas. Kiti autoriai akcentuoja 1940–1941 m. – sovietinės okupacijos metus. 1940 m.

įvykius smulkiai periodizuoja A. Budreckis. Jo nuomone, 1940 m. birželio 15 d. Lietuva buvo okupuota, o 1940 m. rugpjūčio 3 d. – aneksuota. B. Kaslas teigia, kad inkorporavimas baigiamas 1940 m. rugpjūčio 24 d., kai buvo priimta sovietinė konstitucija. Autoriai sąvokas „aneksacija“ ir „inkorporacija“ vartoja kaip sinonimus. Įsigalėjo A. Budreckio dar 1968 m. nustatyta periodizacija ir vertinimai. Ją perėmė ir Lietuvos istorikai: štai 1993 m. išleistas Istorijos instituto dokumentų rinkinys vadinasi „Lietuvos okupacija ir aneksija“¹⁴, o paskutinis dokumentas datuotas 1940-ųjų rugpjūčio 3 d. SSSR įstatymu.

Visi Lietuvos vidaus pertvarkymai apibūdinami kaip sovietizavimas, o gyventojų atžvilgiu – represijos ir deportacijos. O J. Pajaujįs-Javis visą politiką apibūdina kaip genocidą.

Visiems autoriams 1941 m. antisovietinės rezistencijos pasiekimas – Birželio, arba Tautos, sukilimas. Tik Z. Ivinskis, remdamasis K. Škirpa, aptarė ir LAF Lietuvoje ir Vokietijoje. R. Misiūno knygoje ir „700 Lietuvos metų“ daugiau akcentuojama LAF veikla Lietuvoje, jo vidaus kilmė. Šioje istorijoje itin mažai vietos skiriama ir Laikinosios vyriausybės veiklai. Tokią koncepciją nulėmė nenoras parodyti K. Škirpos buvusius ryšius su Vokietija. Neigiamo požiūrio angliakalbėje visuomenėje galėjo susilaukti ir J. Ambrazevičiaus vyriausybės veikla, Vermachtui, t. y. naciams, užėmus Lietuvą.

Visiškai aiški ne tik 1940–1941 m., bet ir 1941–1944 m. periodizacija. Visuose darbuose itin akcentuota antinacinė rezistencija. Tai irgi siejasi su JAV skaitytojų ypatumais, siekiama, kad jie žinotų Lietuvos indėlį į nacizmo sutriuškinimą ir Lietuvos kovą už Nepriklausomybę.

Lietuvių išeivijos autoriai, susaistyti likimo su JAV vyriausybės veikla, nutylėjo Lietuvos problemą „Didžiojo trejeto“ derybose 1941–1945 m. Ji iškelta ir išanalizuota D. Kirly straipsnyje¹⁵. Autorius nurodo, kad 1942 m. pradžioje Anglijos vyriausybė sutiko su naujomis SSSR sienomis. 1942 m. kovo 7 d. A. Idenas nusiuntė F. Ruzveltui telegramą, siūlydamas tam pritariti. JAV valstybės sekretorius Samnes Welles tai pavadino „Miuncheno dvasia“. F. Ruzveltas visiškai tam pritarė 1943 m. Teherane, tik reikalavo slėpti, kalbėdamas apie JAV politikos moralumą ir viešąją nuomonę...

Tolesnėje Lietuvos periodizacijoje visi išeivijos istorikai sutaria pradėti naują laikotarpį nuo 1944 m. Tačiau baigiama skirtingai. J. Pajaujio-Javio nuomone, laikotarpis baigiasi 1954 m., motyvuojama, kad tai antrosios okupacijos pirmoji dekada, t. y. skirsto mehaniškai, neatsižvelgdamas į vidaus procesus. T. Remeikio nuomone, laikotarpio pabaiga 1953 m. Jam tai partizanų kovų pabaiga. Tuo jis sutinka su K. Griniaus periodizacija. A. Misiūnui 1953 m. – tai „pokario stalinizmo pabaiga“. Jo nuomone, tais metais tauta susitaikė su sovietiniu valdymu, ir miškuose liko tik „mirtį pasirinkę kovotojai“¹⁶. Galima suabejoti 1953 m. chronologine

riba, nes ji aiškiai perimta iš Vakarų istorikų ir susieta su Stalino mirtimi. K. Grinius nurodo, kad jaunimas į sovietinę armiją pradėjo eiti apie 1950 metus, t. y. visuomenė susitaikė anksčiau, nei sako R. Misiūnas. Šalies raidoje destalinizacija iš karto po Stalino mirties dar neprasidėjo. 1953 m. riba – tai organizuoto rezistencinio judėjimo pabaiga, kaip kad ir teigia K. Grinius ir T. Remeikis. Tačiau 1944–1953 m. periodas įsitvirtino.

Laikotarpio pradžia įvardijama kaip antroji sovietinė okupacija. Tik R. Misiūnas kalba apie „sovietų sugrįžimą“, „režimo atkūrimą“. Tuo remiantis, galima būtų teigti, kad 1944 m. – tai sovietinės okupacijos tęsinys, reokupacija. Daugiau autorių nurodo, kad tai antroji okupacija. Bet taip vertinant, pripažįstamas 1941 m. Nepriklausomybės atkūrimas ir Laisvosios vyriausybės veikla.

Karas Lietuvoje 1944–1953 m. vadinamas rezistencija, partizaniniu judėjimu arba karu. T. Remeikis šį reiškinį vertina plačiau. Jam rezistencija yra sudėtinė tautos opozicinio judėjimo dalis. Pirmasis rezistenciją periodizavo V. S. Vardys, išskyręs 1944–1948 m. ir 1949–1952 m.¹⁷ Detaliausiai tai padarė K. Grinius¹⁸ ir jo periodizacija įsitvirtino.

Kaip tautos tragediją ar genocidą išsivijos autoriai vertino represijas ir trėmimus. Itin pabrėžiamas trėmimų antihumaniškumas, Sibiro bausimai. Plačiau į šią problemą pažvelgė J. Pajaujis-Javis, analizavęs dar ir gulagų vietas, tremties sąlygas juose.¹⁹

Visi autoriai, akcentuodami Lietuvos savarankiškumo praradimą, politinį krašto valdymą vertina kaip visiškai priklausomą nuo Sovietų Sąjungos ir detaliau jo neanalizuoja. Tyrinėtojų nuomone, ekonomikos ir kultūros pertvarkymai buvo priverstiniai ir atnešė Lietuvai tik neigiamas pasekmes. Itin neigiamai vaizduojama kolektyvizacija ir jos rezultatai. Tarp tyrinėtojų, analizavusių žemės ūkio problemas, konkrečių rezultatų apie kolektyvizaciją buvo pateikęs P. Zundė²⁰. R. Misiūnas daugiau analizavo pramonės raidą. Jis priėjo išvadą, kad industrializacijos tikslai buvo ideologiniai, siekis rusifikuoti ir susaistyti Lietuvą su žaliavomis iš Rusijos. Skiriasi T. Remeikio požiūris. Jo nuomone, ta pramonė, kuri buvo sukurta 6 dešimt. metais, Lietuvai buvo reikalinga.

Dar vienas autorių išskiriamas etapas – 1953–1968 metai. Visi autoriai šio etapo pradžią sieja su Stalino mirtimi. Tai sekimas Vakarų istorikų darbais, kurie nuo 1953 m. pradeda įžvelgti pokyčių, vykusių SSSR. Laikotarpį nuo 1953 m. nagrinėjo tik du autoriai: T. Remeikis ir R. Misiūnas. Pastarojo teigimu, 1953–1968 metai – tai „tautinės kultūros atgimimo“ laikas. T. Remeikio nuomone, tai buvo „tautiškumo išsaugojimo metas“, sukūręs prielaidas opoziciniam judėjimui atsirasti. Abu autoriai laikotarpį analizavo lygindami jį su ankstesniuoju ir todėl jį vertino geranoriškai, kaip palankesnę Lietuvai ir jos žmonėms. Laikotarpio turinys-

destabilizacija, vadovaujančių pareigų perėjimas į lietuvių rankas, savarankiškumo elementų atsiradimas ekonomikos valdyme, teigiami poslinkiai literatūroje. T. Remeikis netgi A. Sniečkaus veiklą to meto sąlygomis vertino kaip teigiamą Lietuvai.²¹ Autoriai vieningai sutaria, kad politiniame gyvenime 1956 m. įvykiai reiškė naujos, pasyvios, rezistencijos pasireiškimą.

1953–1968 m. ekonomikos raidą autoriai vertina palankiai. Jų nuomone, ekonominė raida stabilizavosi, teigiamas poslinkis buvo ekonominio savarankiškumo padidėjimas, įkūrus Liaudies ūkio tarybas. Teigiamai vertinamas ir septintojo dešimtmečio pradėtas pramonės įmonių išdėstymo respublikoje peržiūrėjimas. Dėl jo mažuose ir nedideliuose miestuose įkurtos pramonės įmonė sutraukė vietinę darbo jėgą ir užkirto kelią didesnei kitakalbių darbininkų imigracijai.

Kaip neigiamą reiškinį pramonės raidai T. Remeikis vertino stambios chemijos pramonės sukūrimą.

Naujas etapas Lietuvos raidoje pradedamas 7–8 dešimtmečių sandūroje. R. Misiūno nuomone, tai metas, kai prasidėjo ir vyko du procesai: tai visuomenės vesternizacija (vartojiškumas, kultūra, muzika, mados),ėjusi iš Vakarų demokratinių šalių, ir centralizacija (ekonomika, rusifikacija, ideologija), diegiama iš Maskvos. T. Remeikis 8 dešimtmečio pradžią vertina kaip naujo okupacinio judėjimo pradžią. Jis išskyrė keturias pagrindines judėjimo kryptis: 1) katalikiškąją, 2) tautinę katalikiškąją, 3) tautinę-liberaliąją, 4) tautinę kairiąją eurokomunistinę²².

Naują etapą 1972 m. ne visuomenės, bet Bažnyčios raidoje išvelgia S. Sužiedėlis. Visi minėti nauji reiškiniai ir sudaro šio etapo turinį. Baigdami analizuoti šį etapą, autoriai padarė ir futurologinių pastebėjimų: R. Misiūnas teigė, kad „9 dešimt. Baltijos tautų politinė iniciatyva bus, matyt, labai apribota“²³. T. Remeikiui priklauso mintis, kad „yra Nepriklausomybės vilties būtinos sąlygos“.²⁴

Tolesnė Lietuvos raida, pokyčiai visuomenėje ir Nepriklausomybės siekis yra nagrinėti politologų. Vienas jų – A. Sennas. Monografijoje jis teigė, kad tautos atgimimas prasidėjo 1988 m., nors siejo tai su „perestroikos“ politika²⁵. Su šiuo teiginiu sutiko JAV politologas W. C. Clemens, kuris politinius pokyčius išvelgė nuo 1987 m., bet taip pat teigė, kad jie buvo „perestroikos“ politikos pasekmė.²⁶ S. V. Vardys iš esmės įtvirtino nuostatą, kad nuo 1988 m. prasidėjo tautinis atgimimas, kad Sąjūdžio susikūrimą pagreitino liberalūs pokyčiai Sovietų Sąjungoje, nulemti M. Gorbačiovo politikos. Autorius akcentavo ir Lietuvos vidaus priežastis, pagrindinį imperatyvą – Nepriklausomybės momentą visuose to meto įvykiuose.

Išsiaiškinius minėtus faktus, galima būtų padaryti tokias išvadas. Septintojo dešimtmečio viduryje išeivijos istorikų darbai užbaigė empirinį sovietmečio Lietuvoje analizės laikotarpį, buvo nustatytos istorinės raidos chronologinės ribos. Devintojo dešimtmečio pradžioje galutinai išsirutuliojo 1940–1988 metų periodizacija ir nusistovėjo pagrindinės koncepcijos. Lietuvos Nepriklausomybės siekis iš karto surado atgarsį 9 dešimtmečio pabaigos autorių darbuose.

Literatūra

1. Škirpa K. Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti. 1973. Nr. 4. P. 306.
2. Ivinskis Z. Lithuania During the War: Resistance Against Soviet and Nazi Occupants // Lithuania Under the Soviets 1940–1965. N. Y. 1965.
3. Tauras K. Ouerilla Warfare on the Amber Coast. N. Y. 1962.
4. Budreckis A. Soviet Occupation and Annexation of the Republic of Lithuania, June 15-August 3, 1940. N. Y. 1968.
5. Lithuania Under the Soviet. Portrait of a Nation 1940–1965. N. Y. 1965.
6. Kaslas B. The USSR-German Agestion Against Lithuania. N. Y. 1973. Kaslas B. The Baltic Nations. The Oest for Regional Integration Political Liberty. N. Y. 1976.
7. Pajaujįs-Javis J. Soviet Genocide in Lithuania. N. Y. 1980.
8. Remeikis T. Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980. Chicago. 1980.
9. Misiūnas R., Taagepera R. The Baltic States: Years of Dependance, 1940–1980. Los Angeles. 1983.
10. Lithuania 700 years. N. Y. 1984.
11. Savasis J. The War Against God in Lithuania. N. Y. 1966.
12. Sužiedėlis S. The Sword and the Cross. A History of the Church in Lithuania. Huntington. 1988.
13. Vardys V. S. The Catholic Church, Dessent and Nationality in Lithuania. Boulder. 1978.
14. Lietuvos okupacija ir aneksija 1939/1940. V. 1993.
15. Kirly D. Morality of Expediency? The Baltic Question in British-Soviet Relations 1941–1942 // The Baltic States in Peace and War. 1917–1945. Pennsylvania. 1978. P. 163–164.
16. Misiūnas R., Taagepera R. P. 124.
17. Vardys V. S. The Partian Movement in Postwar Lithuania // Lithuania Under the Soviets. P. 85.
18. Grinius K. Partizanų kovos Lietuvoje. V. 1990.
19. Pajaujįs-Javis J. Soviet Genocide in Lithuania. N. Y. 1980.
20. Zundė P. Lithuania Economy: Introduction of the Soviet Pattern // Lithuania Under the Soviets. P. 141.
21. Remeikis Th. Opposition. P. 72.
22. Ten pat. P. 122–123.
23. Misiūnas R., Taagepera R. The Baltic States. P. 264.
24. Remeikis Th. Opposition. P. 173.
25. Senna E. Lithuania Awakening. Los Angeles. 1990. P. 8.

26. Clemens W. C. *Baltic Independence and the Russian Empire*. N. Y. 1991. P. 75.

27. Vardys V. S. *Lithuanian National Politics // Problems of Communism*. 1989. July-August. P. 57.

THE FORMATION OF PERIODIZATION AND THE CONCEPTION OF LITHUANIAN HISTORY FROM 1940–1990 IN EMIGRANT HISTORIANS' WORKS

ALGIRDAS JAKUBČIONIS

S u m m a r y

The beginning of the formation of new conceptions and the beginning of periodization of Lithuanian history was in 1987. Lithuanian emigrant historians were the main influences of this process. The first ideas of new periodization were formulated by the historian Z. Ivinskis. In his publications, and in the works of other historians, M. Budreckis, Th. Remeikis, R. Misiūnas, and S. Suziedelis, the periodization of Lithuanian history from 1940–1990 was created.

The first period, 1940–1941, was named as the period of Soviet occupation (15 June 1940 and the annexation on 3 August 1940). The essence of this period is the Sovietization of Lithuania and the genocide of the Lithuanian people.

The second period, 1941–1944, was named as the period of Nazi occupation. During these years, the Lithuanian emigrant historians emphasized anti-Nazi resistance in the Lithuanian nation.

The third period, 1944–1953, was the time of the second Soviet occupation or, reoccupation. Guerilla movements were the main feature of this period. From the years of postwar Stalinism to 1956, the period of re-emergence of national culture (R. Misiūnas) or of the maintenance of national identity began (Th. Remeikis). This period came to an end in 1968.

The main feature of the next period was the passive anti-Soviet movement and the Lithuania Catholic Church's struggle for religious rights. The last period of modern Lithuanian history started in 1988, and it was named as the period of the Lithuanian Awakening.